

Г.П. Пасемко, д-р держ. упр., професор

Г.Є. Бесєдіна, канд. екон. наук, доцент

Б.В. Данилів, канд. екон. наук

Харківський національний аграрний університет ім. В.В. Докучаєва

ЕВОЛЮЦІЯ КОНЦЕПЦІЙ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ АГРАРНИХ ВІДНОСИН В ЕКОНОМІЧНІЙ ТЕОРІЇ

Постановка проблеми. Наукові дослідження з проблем аграрних відносин свідчать про існування різноманіття у поглядах на їх сутність і зміст. Це різноманіття пояснюється не стільки суб'єктивістськими позиціями дослідників, скільки складністю самого явища, обумовленою наявністю величезної кількості чинників, які детермінують зміст аграрних відносин. Найбільш поширеним є погляд, що аграрні відносини – це одна з найважливіших складових виробничих відносин, які формуються в різних суспільно-економічних системах з приводу використання землі та інших природних багатств.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зростання ролі управлінсько-організаційного фактора виробництва і набуття ним значення самостійного обумовлює перетворення держави як суб'єкта владного регулювання в головний суб'єкт аграрних відносин. На цю обставину звертають увагу як вітчизняні, так і зарубіжні вчені, оскільки трансформація аграрних відносин, зміст яких усе жорсткіше детермінується державною політикою, притаманна переважній більшості країн [3; 5; 7; 14; 15].

Формування цілей статті. Метою статті є дослідження поглядів науковців багатьох країн, які пропонували наукове обґрунтування ролі держави в системі аграрних відносин і розробляли теорії державного регулювання цих відносин згідно різних методологічних підходів у кожен конкретно-історичний період в межах існуючого суспільного укладу.

Виклад основного матеріалу досліджень. Школа меркантилізму, яка існувала у XV–XVII ст. обстоювала інтереси торговельного капіталу; багатство ототожнювала з грошима; причиною виникнення багатства визнавала торгівлю. Її представниками (А. Монкрет'єн, Т. Мен, І. Посошков) введено поняття торговельного балансу, вони наполягали на винятковій ролі держави в регулюванні зовнішньої торгівлі. Їх теоретичні уявлення щодо змісту аграрних відносин зводилися до наступного:

визнавалася необхідність подолання феодальних відносин в аграрній сфері, які ґрунтувалися на позаекономічних методах спонукання до праці; вказувалося на необхідність виділення із феодальних земель селянських наділів; наполягалось на доцільності створення державою умов для підвищення продуктивності праці в землеробстві, зокрема шляхом обмеження імпорту готових товарів з метою розвитку їх виробництва в середині країни. Меркантилісти обстоювали концепція державного протекціонізму в аграрній сфері, сутність якої зводилася до обмеження експорту сільськогосподарської сировини та імпорту товарів з високою доданою вартістю з метою формування промислового типу аграрного виробництва.

Представники класичної політичної економії (XVII–XVIII ст.) встановили зв'язок між вартістю та кількістю витраченої праці; ввели поняття мінової вартості, диференціальної ренти і розкрили її зміст; ціна землі визначена як своєрідна форма капіталізованої ренти (В. Петті, П. Буагільбер); започаткували ідеологію ринкового лібералізму; погляд на людину як суб'єкта економічних відносин; розробили вчення про механізм ринку, основні положення теорії трудової вартості; теорія порівняльних переваг та теорія ренти; встановили залежність між розподілом багатства і суспільним устроєм (А. Сміт, Д. Рікардо, Дж. С. Мілль). Основний зміст аграрних відносин визначається протилежністю інтересів підприємців і земельних власників, тому поступово формується уявлення про доцільність обмеження приватної власності. Ідеальним уявляється трудовий тип аграрних відносин, що формуються на основі дрібнотоварного виробництва. Представники класичної школи започаткували концепцію економічних відносин вільних від державного втручання, яка ґрунтується на захисті приватної власності, розширенні виробництва, обмеженні витрат на утримання державного апарату і забезпеченні найманим робітникам нижньої межі заробітної плати, проте при цьому звертається увага на необхідність державного впливу на розподіл земельної ренти через існування тенденції до зростання цін, заробітної плати і зменшення підприємницького прибутку.

Марксистська економічна теорія (XIX ст.) обстоює інтереси робочого класу; головна увага приділяється виробничим відносинам, які визначають відносини розподілу та споживання; обґрунтовано механізм створення капіталістичної додаткової вартості; виявлено закон капіталістичного нагромадження; розкрито головне протиріччя капіталізму – між суспільним характером виробництва і капіталістичною формою привласнення результатів виробництва (К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін). Теоретичні уявлення щодо змісту аграрних відносин зводяться до

наступного: аграрні відносини капіталістичного типу ґрунтуються на зосередженні переважної частки виробництва в обмеженій кількості великих підприємств; обґрунтовується закономірність їх розвитку за промисловим типом: дрібне землеробство витісняється більш інтенсивним і продуктивним крупним капіталом. Марксизм висунув концепцію тотального одержавлення основних засобів виробництва в сільському господарстві, передусім землі, що на думку прихильників марксизму унеможливить експлуатацію, гарантує зв'язок між розміром вкладеної праці і отриманої винагородою, сприятиме справедливому розподілу земельної ренти на користь усього суспільства.

Історична школа економічної теорії (кінець XIX ст.) розвиток економіки розглядає у конкретно-історичному вимірі; до предмету економічного аналізу вводиться людина з різною психологією і спонукальними мотивами; основою капіталізму вважається раціональна поведінка людини (Г. Шмоллер, В. Зомбарт, М. Вебер). Основу теорії аграрних відносин складає протестантська етика М. Вебера, яка проголошує трудовий аскетизм, ощадливість, поміркованість, шанобливе ставлення до землі. Соціальна концепція державного регулювання аграрних відносин, заснована на приматі правових чинників економічного розвитку, підпорядкованих етичним нормам.

Маржиналізм (кінець XIX – початок XX ст.) до економічного аналізу вводяться такі поняття як «гранична корисність», «граничні витрати», «гранична продуктивність», «граничний дохід», описується модель раціональної поведінки людини; визнається примат споживання над виробництвом; активно використовуються кількісні методи економічного аналізу (В.С. Девонс, К. Менгер, Л. Вальрас, Й. Тюнен, А. Маршалл, А. Курно, Г. Госсен). Ідея удосконалення аграрних відносин ґрунтується на теорії оптимальності використання факторів виробництва, при цьому вважається, що наслідком такої оптимізації є конвергенція економічних інтересів. Щодо регулювання аграрних відносин, їх неокласична концепція припускає, що узгодження інтересів землевласників і найманих працівників на основі оптимізації виробництва та розподілу може бути забезпечено без втручання держави.

Представники теорії добробуту (А. Пігу, Р. Коуз) стверджують, що добробут індивіда визначається не лише економічними чинниками, але й якістю довілля та умовами праці; вводиться поняття національного дивіденду (доходу); засновується теорія екстерналій. Розвиток аграрних відносин ґрунтується на специфікації прав власності на землю, що поглиблює суперечності між приватними і суспільними інтересами і уможлиблює появу зовнішніх ефектів. Виявлені неспроможності ринку.

Висунута концепція державного регулювання аграрних відносин на основі інтернаціоналізації зовнішніх ефектів за допомогою системи обмежень і обтяжень щодо землекористування, покликаної нівелювати вади ринку.

Визначальними рисами неокласичної теорії (початок ХХ ст.) став подальший розвиток теорії ринкової економіки: механізм ринкового ціноутворення, баланс попиту і пропозиції, еластичність попиту (А. Маршалл, Й. Шумпетер). Розроблено концептуальні основи цінової теорії, виокремлено принципи ціноутворення, які виключають участь держави у цьому процесі, за винятком монопольних цін.

В рамках кейнсіанства (30-ті роки ХХ ст.) відбулося теоретичне обґрунтування державного регулювання ринкової економіки (Дж. М. Кейнс, А. Харрод, Е. Хансен). Виявлено неспроможності ринку врівноважити попит та пропозицію, обґрунтовано державне регулювання ринку шляхом створення ефективного попиту.

Монетаризм (50-ті роки ХХ ст.) стверджує, що управління економікою здійснюється завдяки контролю держави над грошовою масою (М. Фрідмен). Відбувається занепад аграрного ринку під час другої світової війни; зелена революція; швидкий розвиток селекції; нові технології виробництва сировини та її перероблення; розвиток маркетингу. Наполягається на контролі держави над грошовою масою і зменшенні її втручання у ринкові взаємовідносини.

Визначальною рисою неолібералізму (70-ті роки ХХ ст.) є критика соціалістичної ідеї державної економіки (Л. фон Мізес, Ф. фон Хайек). У цей період відбувається розвиток агропромислових ТНК; зростання масштабів експорту продовольства; стрімке вивільнення рук із сільського господарства; зростання масштабів поширення шкідників та захворювань тварин і рослин. Представниками неолібералізму розробляється методологія діяльності економічних суб'єктів в умовах вільного ринку на принципах приватної власності, розподілу праці, свободи вибору, узагальнюються неспроможності держави розв'язати економічні проблеми. Роль держави мінімальна.

Представники інституціоналізму (Дж. Гелбрейт, Я. Тінберген, Р. Коуз, Д. Норт) розглядають економіку як систему, де відносини між суб'єктами складаються під впливом економічних та позаекономічних чинників. Відбувається міжнародна інтеграція, розвиток генної інженерії, загострення економічних проблем, поява органічного землеробства, зміни у харчуванні. Вперше наголошується на можливості суспільних інститутів розв'язувати економічні проблеми без втручання держави. Державі відводиться роль координатора. Поглиблюються знання про ринок як про складну багатокомпонентну і багатоаспектну систему, методологія

державного управління доповнюється новим уявленням про неспроможності ринку.

Теорія спільного перетворення різних економік у єдиний економічний простір висунута представниками глобалізму (М. Ховард, П. Лонг) [1; 2; 4]. Вони наполягають, що держава має гарантувати продовольче забезпечення згідно з вимогами ФАО та безпечність харчування. Обґрунтовується необхідність трансформації механізму державного управління з огляду на зростання взаємозалежності держав у розв'язанні глобальних проблем.

Крім відносин власності, що є фундаментальною основою аграрних відносин, трансформацію останніх обумовили зміни в характері продуктивних сил і виробничих відносин, які відбулися під впливом науково-технічного прогресу (НТП) та індустріалізації сільського господарства. Індустріалізація сільського господарства зумовила безпрецедентне зростання продуктивності праці в галузі, вивільнення працівників із сільськогосподарського виробництва, а також посилення ролі розумової праці у створенні кінцевого продукту аграрного сектора економіки.

У постіндустріальний період розвитку суспільства відокремлення розумової праці від фізичної супроводжується диференціацією ознак цих двох ринків праці, яка певною мірою, спотворює соціальну взаємодію і негативно впливає на аграрні відносини. У статті «Формування системи державного планування розвитку сільського господарства України», Н. Соловійова, посилаючись на П. Друкера, небезпідставно зауважує, що в постіндустріальному континуумі соціально-психологічні настанови успішних робітників розумової праці вимагають ставитися до представників фізичної праці як до громадян «нижчого сорту» [12, с. 11]. На думку автора, процес постіндустріального розвитку, який супроводжується процесом витіснення людини із сфери матеріального виробництва, коштував селу значних втрат, які спричинили зменшення чисельності сільського населення, погіршення умов життя, зникнення населених пунктів тощо [там само, с. 12].

У межах аграрної реформи, яка здійснюється в Україні уже протягом двох десятиліть, увага держави була зосереджена, переважно, на зміні відносин власності. Питання легітимізації юридичного права на привласнення земельних ділянок залишаються чи не найголовнішими в державній політиці, що проявляється при розв'язанні владою проблем купівлі-продажу землі і впливає на стан аграрного виробництва і суспільства в цілому. Зосереджуючись виключно на розробленні процедур зміни форм власності на землю, державні органи влади майже до кінця 90-

х років минулого століття не враховували, що проблема власності має ефект айсберга, тобто механічна зміна відносин власності не означає автоматичної появи позитивних економічних і соціальних ефектів від її використання. Зокрема, впровадження інституту приватної власності на землю в Україні до сьогодні не набуло адекватного юридичного закріплення та виявлення суспільно ефективних економічних форм її реалізації, що є глибинним джерелом кризових явищ в аграрній сфері. Такий стан справ, на наш погляд, значною мірою обумовлювався аграрною політикою держави, в якій тривалий час не знаходили свого відображення питання користування, розпорядження і володіння землею.

Користування, як одна із ключових складових права власності, виявилось найбільш слабкою ланкою аграрних відносин. Безконтрольне землекористування в аграрному секторі економіки України дуже швидко спричинило порушення сівозмін, нехтування екологічними нормами виробництва, виснаження та деградацію ґрунтів, були знищені цілі галузі сільськогосподарського виробництва (вівчарство, кормовиробництво, племінне тваринництво, насінництво тощо) [11; 13]. Лише в Земельному кодексі України 2001 р. були сформульовані основоположні принципи користування землею [6, с. 244-257], але належної конкретизації вони не знайшли до цього часу. Для порівняння, наприклад, у США організаційна роль держави і підвладних їй наукових і організаційно-методичних інститутів у забезпеченні соціально відповідального землекористування є чи не найголовнішою [9, с.54-73].

Підпорядкованість користування та розпорядження землею інтересам власника породжує проблему встановлення оптимальних економічних зв'язків між суб'єктами аграрного ринку, яка в Україні набула надзвичайної гостроти внаслідок зміщення вигод від обміну між різними секторами АПК до несільськогосподарського сектора. Свого часу П. Самуельсон порушення еквівалентного обміну між сільськогосподарськими і промисловими підприємствами АПК, яке постійно виникає внаслідок утворення різної ринкової влади, назвав «великою фермерською проблемою», яка, на його думку, є визначальною у забезпеченні сталості аграрного виробництва і створенні економічних умов для відтворення у масштабах, адекватних суспільним потребам [10, с. 67-68].

Рівень диспаритетності обміну в аграрній сфері, обумовлений різними темпами зростання цін на промислову та сільськогосподарську продукцію, є загальноекономічним критерієм ефективності державного регулювання аграрних відносин. Але ця проблема не є суто управлінською, вона не може бути подолана лише шляхом запровадження владою певних

обмежень, використання адміністративного тиску тощо [8]. Справа в тому, що нееквівалентність міжгалузевого обміну обумовлюється наявністю цілком об'єктивних специфічних умов аграрного виробництва. Сукупність цих умов є основою формування в межах АПК різних за структурою конкуренції типів ринків, серед яких лише ринок сільськогосподарської продукції за своїми ознаками найбільше відповідає характеристикам ринку чистої конкуренції. Ринки інших видів продукції (техніки, сировини, необхідної для аграрного виробництва, кінцевої продукції, енергоресурсів тощо) є олігопольними, монопольними або ринками монополістичної конкуренції. Внаслідок цього суб'єкти сільськогосподарського ринку опиняються в найгіршому економічному становищі і практично не здійснюють самостійної цінової політики. До того ж, споживаючи в процесі індустріалізації нові засоби виробництва, сільське господарство не спроможне окупити їх вартість додатковим доходом унаслідок традиційності продуктів аграрного виробництва. Це означає, що подолання цінового диспаритету значною мірою залежить від здатності селян до об'єднання та утворення на цій основі селянських спілок, які б могли мати сильніший вплив на своїх контрагентів.

Проте й держава повинна більш послідовно проводити антимонопольну політику, оскільки порушення принципів паритетності значною мірою обумовлюється становищем окремих ланок виробництва, торговельних підприємств, фінансових установ, переробників тощо.

Висновки. Дослідження свідчать, що державне регулювання аграрних відносин ще у своїй генезі набуває суперечливого характеру: надаючи агробізнесу соціального спрямування, держава одночасно позбавляє його певної частки прибутку, що слугує джерелом виникнення нових соціальних проблем. Єдиним критерієм успішності державного регулювання аграрних відносин, на наш погляд, може бути рівень реалізації сільським господарством своєї суспільної і загальнолюдської функції, тобто забезпечення належного рівня якості життя і гарантування продовольчої безпеки. Щоб домогтися таких результатів, державне регулювання аграрних відносин повинно, у першу чергу, враховувати економічні наслідки реалізації права власності.

Бібліографічний список: 1. Веймер Д.Л. Аналіз політики: концепції і практика / Д.Л. Веймер, Е.Р. Вайнінг: [пер. з англ. І. Дзюб, А. Олійник; наук. ред. О. Кілієвич]. – К.: Вид-во Р. Соломії, С. Павличко «Основи», 2000. – 654 с. 2. Історія економічних учень: підручник / за ред. В.Д. Базилевича. – К.: Знання, 2004. – 1301 с. 3. Макаренко П.М. Моделі аграрної економіки / П.М. Макаренко. – К.: ННЦ «Інститут аграрної економіки», 2005. – 682 с.

4. Маршалл А. Принципы экономической науки: в 3-х т.; [пер. с англ.] / А. Маршалл. – М.: Прогресс; Универс, 1993. – Т. 1. – 414 с.
5. Могильний О.М. Регулювання аграрної сфери / О.М. Могильний / Інститут економічного прогнозування НАН України. – Ужгород: ІВА, 2005. – 400 с.
6. Науково-практичний коментар Земельного кодексу України / [Л.О. Бондар, А.П. Гетьман, В.Г. Гончаренко та ін.]; за заг. ред. В.В. Медведчука. – К.: Юрінком інтер, 2004. – 656 с.
7. Пасемко Г.П. Аграрні відносини як об'єкт державного регулювання / Г. П. Пасемко // Державне будівництво [Електронне видання]. – 2008. – № 2. – Режим доступу: <http://www.kbuara.kharkov.ua>.
8. Пасемко Г.П. Удосконалення механізму державного регулювання цін на сільськогосподарську продукцію в Україні / Г.П. Пасемко, С.В. Шевченко // Державне регулювання економічних відносин в умовах глобалізації: [монографія; за заг. ред. проф. М.А. Латиніна]. – Х.: Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2011. – С. 35–51.
9. Пезенти А. Очерки политической экономии капитализма: [в 2 т.] / А. Пезенти. – М.: Прогресс, 1976. – Т. 1. – 839 с.
10. Самуэльсон П. Экономика / П. Самуэльсон [пер. с англ.] – М.: НПО «Алгон», 1992. – Т. 2. – 415 с.
11. Скворцов А.И. Влияние парового транспорта на сельское хозяйство / А.И. Скворцов. – Варшава: типогр. М. Земкевич, 1890. – Отдел II. Учение о ренте. – С. 88 – 203.
12. Соловйова Н. Формування системи державного планування розвитку сільського господарства України / Н. Соловйова // Економіка України. – 2010. – № 8. – С. 11 – 20.
13. Щурик М. Поєднання матеріального та духовного у процесі відтворення земельних ресурсів / М. Щурик // Економіка України. – 2008. – № 8. – С. 36–45.
14. Agricultural Policy Reform in the United States, Ed. by Daniel A. Summer. The AEI Press, Washington, D. C., 1995. – 291 p.
15. Ruttan Vernon, Hayam Yujiro Agricultural Development: An International Perspective / Vernon Ruttan, Yujiro Hayam. – Baltimore and London : The Johns Hopkins University Press, 1985. – 506 p.

Пасемко Г.П., Беседина Г.Є., Даниливі Б.В. Еволюція концепцій державного регулювання аграрних відносин в економічній теорії. Обобщаются и анализируются взгляды ученых, которые обосновывали роль государства в системе аграрных отношений и разрабатывали теории государственного регулирования этих отношений.

Pasemko G., Besedina G., Danyliv B. An evolution of conceptions of government control of agrarian relations is in an economic theory. The looks of scientists, which grounded the role of the state in the system of agrarian relations and developed the theories of government control of these relations, are summarized and analysed.

